

Swiatłana Kul-Siałwierstawa

Od „litwińskości”¹ ku „krajowości”.
Polityczno-kulturowe tradycje
Kresów Wschodnich w XIX wieku

Przekonanie, że ziemie wschodnie pierwszej Rzeczypospolitej stanowią peryferie kultury polskiej, ukształtowane ponad sto lat temu, dosyć długo panowało tak w polskiej, jak i w białoruskiej historiografii. Termin „Kresy Wschodnie” w świadomości Polaków ma symboliczny wydźwięk², w literaturze historycznej zaś ma charakter typologiczny i podkreśla peryferyjność, pochodność kultury tych ziem. W ostatnich dziesięcioleciach polska historiografia wreszcie uznała polietniczny charakter kultury Kresów. W tym zakresie szczególne znaczenie mają prace Juliusza Bardacha³, a pośród badań ostatniego dziesięciolecia –

¹ Czytelnikowi należy się tu wyjaśnienie: w języku polskim funkcjonuje określenie „litewskość” – posłużyłam się jednak terminem „litwińskość”, chcąc zaznaczyć terminologiczną dychotomię występującą w języku białoruskim: otóż „litwiny” (літвіны) to mieszkańcy Litwy historycznej, obywatele zaś współczesnej Litwy to „litewcy” (літвойцы).

² Przyczyny i warunki pojawienia się tej nazwy, jej rozpowszechnienie i utrwalenie w świadomości Polaków najbardziej wyczerpująco, moim zdaniem, przedstawił Leszek Zasztowt. Poddając analizie treść terminu „kresy” w literaturze polskiej, między innymi stwierdza: „Kresy są [...] z jednej strony tęsknotą za czasami potęgi i chwały Rzeczypospolitej, z drugiej zaś – za zasługą Sienkiewiczowskiej *Trylogii* – widziane są jako swego rodzaju kraina wiecznej szczęśliwości, polski «Dziki Zachód» (a właściwie Wschód), gdzie w ciężkich zmaganiach zdobywało się fortuny i w walkach decydowały się losy Rzeczypospolitej” (Leszek Zasztowt, *Kresy. 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997, s. 25–32).

³ Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988; Juliusz Bardach, Bogusław Leśnodorski, Michał Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Warszawa 1994.

Ryszarda Radzika⁴. Nie pozbawiając Ukraińców, Białorusinów i Litwinów prawa współdziałania w dziedzictwie kulturowym i tradycji tych obszarów, współczesna polska szkoła historyczna jednocześnie rozpatruje kulturę ordodominantną⁵ Kresów Wschodnich jako część składową kultury etnicznie polskiej, dla której tradycje lokalne są tylko materiałem wyjściowym do opracowania tematów i postaci, a nie wartością samoistną. To stanowisko podziela także część historyków białoruskich, w tym i przedstawiciele młodego pokolenia. Lecz w historiografii białoruskiej nie jest to jedyne podejście w rozstrzygnięciu kwestii przynależności etnicznej kulturowego dziedzictwa ziem wschodnich Rzeczypospolitej. Przedstawiciele jednego z kierunków białoruskiej myśli historycznokulturowej, chcąc uściślić etniczną przynależność danej postaci lub zjawiska kulturowego XVIII i XIX wieku, stosują terminy „białorusko-polski”, „polsko-białoruski”, „polsko-litewski”. W taki sposób są charakteryzowani na przykład Adam Mickiewicz, Władysław Syrokomla, Ignacy Domeyko, a także Szkoła Malarstwa Uniwersytetu Wileńskiego. Moim zdaniem jednak i w wypadku odnoszenia kultury ordodominantnej Kresów do polskiej tradycji kulturowej, i przy powyższej „podwójnej” identyfikacji etnicznej mamy do czynienia z modernizacją rzeczywistości historycznej. Oceny przeszłości dokonuje się bowiem z punktu widzenia dzisiejszej wiedzy o procesach etnokulturowych, nie bierze się pod uwagę świadomości i poczucia tożsamości działaczy kultury tamtych czasów. Kultura ziem białorusko-li-

⁴ Ryszard Radzik, *Rozwój narodowej społeczności polskiej i białoruskiej w okresie zaborów*, [w:] *Historycy wobec problemów tożsamości narodowej i europejskiej. Między nacjonalizmem a uniwersalizmem XVIII–XX wieków*, Lublin 1992, s. 37–44; Tenże, *Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową*, Lublin 2000; Радзік Рышард, *Беларусы (Погляд з Польшчы)*, Мінск 2002.

⁵ Termin wprowadzony przez Aleksandra S. Mylnikowa na określenie kultury klasy rządzącej i wykształconej części ludności, od łac. ordo – stan społeczny, i dominor – rządzić, panować (А. С. Мильников, *О некоторых культурологических аспектах изучения русско-французских книжных связей эпохи Просвещения*, [w:] *Книга в России в эпоху Просвещения. Сб. Научн. Трудов.* – Л., 1988, s. 6–14).

tewskich jawi się jako pewien koglomerant tradycji etnokulturowych, co jest sprzeczne z zasadami funkcjonowania kultury w kategoriach zjawiska historycznego.

Badania procesu historyczno-kulturowego w Wielkim Księstwie Litewskim okresu Rzeczypospolitej pozwalają mówić o obecności samoistnej, rozwiniętej, jednolitej tradycji kulturowej. Określam ją jako „litwińską tradycję kulturową”⁶, opierając się na sformułowaniu, którego używają sami twórcy tej tradycji, jej krzewiciele i „konsumenci”. Koncepcja litwińskości jako swoistego zjawiska historyczno-kulturowego stopniowo zyskuje zwolenników pośród badaczy białoruskich, zaczęto się nią posługiwać w podręcznikach⁷.

Definicję litwińskiej tradycji kulturowej można przedstawić następująco: jest to zjawisko z zakresu kultury ordodominantnej, kształtujące się w ciągu stuleci na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego i ostatecznie ugruntowane pod koniec XVIII i w pierwszych dziesięcioleciach XIX wieku. Cechowały ją patriotyzm litwiński (Ojczyzna = Wielkie Księstwo Litewskie) oraz idealizacja Wielkiego Księstwa Litewskiego; z tą tradycją identyfikowali się przede wszystkim katolicy i unicy, w większości pochodzenia szlacheckiego. Pod względem ideowym charakteryzowała się tolerancją wobec przedstawicieli innych stanów, zwłaszcza troską o potrzeby chłopów i przekonaniem o konieczności opieki nad nimi. W epoce oświecenia jej reprezentanci posługiwali się wschodnią redakcją języka polskiego, tak zwaną polszczyzną kresową. Trzeba tu zaznaczyć, że litwińska tradycja kulturowa była zjawiskiem ponadetnicznym – w tym kręgu określenia „Polak”, „Żmudzjin”, „Białorusin”, „Litwin” miały zupełnie inny sens niż dzisiaj.

⁶ Святлана Я. Куль-Сяльверстава., *Беларусь на мяжы стагоддзяў і культур: Фармаванне культуры Новага часу на беларускіх землях (другая палова XVIII – 1820-я гады)*. Навук. рэд. П. І. Брыгадзін. Мінск БДУ, 2000.

⁷ В. Швед. *Паміж Польшчай і Расіяй. Грамадска-палітычнае жыццё Беларусі ў канцы 18-першай палове 19 стст.* Гродна 2001; А. Смаленчук. *Палякі на Беларусі*, Гродна 2001; І. В. Соркіна, *Беларуская культура ў кантэксце сусветнай культуры. Праграма для студэнтаў негістарычных спецыяльнасцяў*, Гродна 2003.

Pośród cech typologicznych litwińskiej tradycji kulturowej na pewno najbardziej znaczący był patriotyzm. Budowanie wyidealizowanego wizerunku ojczyzny – Litwy historycznej – rozpoczęło się w okresie renesansu. Z bogatej spuścizny wieku XVI największy wpływ na kształtowanie litwińskiej tradycji politycznej⁸ i kulturowej w ciągu następnych stuleci miał Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1588 roku⁹. W okresie oświecenia Litwa historyczna stała się symbolem – świadomie mitologizowanym i idealizowanym. Idealny obraz Ojczyzny-Litwy powinien być narzędziem patriotycznego wychowania społeczeństwa w warunkach zagrożenia zewnętrznego. Patriotyzm litwiński służył w tym czasie, można powiedzieć, do „użytku wewnętrznego” – czego przejawem był dawny spór między Litwą i Koroną. Litwini, opierając swoją odrębność nie na języku czy przynależności wyznaniowej, a na tradycji historycznej, obyczajach, tożsamości, w miarę możliwości bronili swojej autonomii politycznej (odrębne prawodawstwo, sądownictwo, organa administracji, system hierarchii nadwornej, wojsko itd.)¹⁰. Patriotyzm litwiński znalazł odbicie także w sferze kultury. Tworząc z mienia pojezuickiego oddzielny fundusz dla szkolnictwa na ziemiach Wielkiego

⁸ O litewskiej tradycji politycznej jako pierwszy w białoruskiej historiografii napisał Aleksandar Cwikiewicz: A. Цвікевіч. «Западно-рускізм». Нарысы з гісторыі грамадскай думкі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.. Мінск. Навука і тэніка, 1993, s. 15.

⁹ O znaczeniu Statutu w dobie rozbiorów Rzeczypospolitej zob.: Jerzy Malec, *Walka szlachty litewskiej o zachowanie III Statutu w drugiej połowie XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” R. XLIV, 1992, z. 1–2, s. 65–72.

¹⁰ Walkę szlachty litewskiej o zachowanie autonomii WKL w składzie Rzeczypospolitej omówił Andrzej Zakrzewski, poddając analizie materiały sejmików XVII–XVIII wieku. Jego zdaniem, momentem kulminacyjnym tej walki było podpisanie w październiku 1791 roku. „Wzajemnego zaręczenia dwóch narodów”, które poszerzyło prawa WKL w składzie państwa unijnego (Andrzej Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego epoki stanisławowskiej (do 1788 r.). Zmiany w ustroju i funkcjonowaniu*, [w:] *Ziemia Północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej. 1772–1815*, Warszawa–Toruń 1996, s. 59–67; tenże, *Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec odrębności Litwy w ramach Rzeczypospolitej*, [w:] *Sienosios raštijos ir tautosakos są vieka: kultūrinė Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės patirtis*, t. 6, Vilnius 1998, s. 261–278.

księstwa Litewskiego, litwińscy członkowie Komisji Edukacji Narodowej szli dalej w kwestii edukacji, niż to miało miejsce w Koronie. Swoistą egzemplifikacją patriotyzmu litwińskiego była działalność Antoniego Tyzenhauza w Grodnie, Michała Kazimierza Ogińskiego w Słonimiu, Sapiehów w Różanach i innych magnatów, którzy budowali nie tylko wspaniałe rezydencje, lecz i upiększali swój kraj.

Wizerunek Ojczyzny-Litwy nabrał nowego kształtu po upadku Rzeczypospolitej. Największe zasługi w tworzeniu mitu Litwy historycznej miało pokolenie Adama Mickiewicza – było to niezbędne dla zachowania własnej etnicznej i kulturowej tożsamości w warunkach unifikacyjnej polityki carskiej. Tworzenie idealizowanego wizerunku Ojczyzny było ze wszech miar uzasadnione w kontekście procesu kształtowania narodu, który wówczas rozpoczął się na ziemiach białorusko-litewskich. Mitologizowany wizerunek Litwy historycznej stworzony przez romantyków ma wiele egzemplifikacji w utworach literatury pięknej i malarstwie, w pamiętnikarstwie i epistolografii. Przytoczymy tu tylko jeden cytat. Ignacy Domeyko, będąc w Chile, tak pisał:

Nowogródek... stare miasto litewskich książąt, baszt na wyżynie ich zamku, a w opuszczonych murach świeże tradycje hucznych, zaciętych sejmików, na których ścierały się ze sobą partie Radziwiłłów, Niesiołowskich, Wołodkowiczów, Rajtanów, etc. Cudna przyroda okolic miasta i całego powiatu, najpiękniejsze może z ziem litewskich, mianowicie tej części, która od Nowogródka i Brycianki ciągnie się ku Tuhanowiczom, Szczorsom, do Kroszyna, Korelec, Mira, Nieświeża; rokoszne doliny poza Szczorę, Uszę, Sierwienę aż do Niemna, po wzgórzach gaje zielone, miejscami kurhany i ślady szańców, okopów z czasów napadów tatarskich i późniejszych wojen; grunt żyzny, chłop zamożny; zaściankowa szlachta butna jeszcze i swobodna; po obywatelskich domach szczara, wesoła gościnność; zjazdy, polowania, gwarne zapusty; po parafiach pobożne odpusty i liczne kiermasze; w sądach pieniactwo, przy stołach „kochajmy się!”¹¹.

¹¹ Cyt. za: Zbigniew Wójcik, *Ignacy Domeyko. Litwa, Francja, Chile*, Warszawa-Wrocław 1995, s. 51.

Litwińska tradycja miała swój kod kulturowy, swoje symbole, własną semantykę. Dla Litwina imiona: Mindowg, Gedemin, Witowt; nazwa Pogoń; toponimy Nowogródek, Wilno; nazwy świąt Dziady, Kupalle etc. miały charakter znaku. Za tymi imionami i nazwami stała pamięć o silnym niepodległym państwie, o samoistnej kulturze. Dla Polaka z Korony nie były one symbolami Ojczyzny. Litwini romantycy szczególnie gustowali w starożytnej mitologii bałtyckiej i wschodniosłowiańskiej, w różnych wątkach z historii Wielkiego Księstwa Litewskiego sprzed unii z Polską.

W odróżnieniu od narodów innych kresów (Ukraina) dawnej Rzeczypospolitej, Litwini mieli własne państwo, które zachowało autonomię w unijnej Rzeczypospolitej. Pamięć o tym nie pozwalała im stracić poczucia tożsamości, „rozpuścić się” w narodzie polskim.

Wielkie Księstwo Litewskie – pisał w roku 1811 w liście do Michała Kazimierza Ogińskiego litwiński szlachcic Erazm Tyszyński – do dołączenia do Imperium Rosyjskiego zawsze różniło się od Polski osobliwymi tylko jemu charakterystycznymi i po własnej Litewskiej nacji postanowieniom napisanymi ustawami, osobliwymi miejscami sądowymi odnoszącymi się do kierowania, osobliwym skarbem, osobliwym wojskiem, osobliwymi urzędnikami obwodowymi i państwowymi i osobliwą pieczęcią państwową [...]. U Litwinów nadal jeszcze Ojczyzna to Litwa, prawo – Statut, najwyższa władza ustawodawcza – Sejm¹².

Z kolei Jan Czeczot w czasie pobytu w Warszawie w 1821 roku tak zwierzał się Onufremu Pietraszkiewiczowi: „obcuje tylko z Litwinami; Polaków i Polek, wyjadę, nie uroczysz moją znajomością”¹³. Zauważymy przy tym, że w XVIII wieku swoich kompatriotów z ziem polskich ludność Wiel-

¹² Росси́йский госуда́рственный архив дре́вних актов (dalej cyt: РГАДА), ф. 12, л. 358, л.л.70б–21.

¹³ Jan Czeczot do Onufrego Pietraszkiewicza, Warszawa, 3 grudnia 1821, [w:] *Korespondencja filomatów(1817–1823)*, Warszawa 1989, s. 257–258.

kiego Księstwa Litewskiego często nazywała koroniażami¹⁴, a w czasach Księstwa Warszawskiego warszawiakami czy też warszawcami¹⁵.

Językiem litwińskiej tradycji kulturowej był polski. Lecz polszczyzna ta istotnie różniła się od tej, którą teraz uważamy za polski język literacki XVIII–XIX wieku. Zofia Kurzowa, analizując język polski, w którym pisano na ziemiach białorusko-litewskich, ustaliła jego cechy charakterystyczne: szerokie wykorzystanie słownictwa białoruskiego; przeniesiona do języka polskiego wymowa, słowotwórstwo i fleksja, właściwe językowi białoruskiemu¹⁶. Zdaniem polskiej badaczki jest to „dialekt kulturowy”, który ujawnia osobiłą lokalną tradycję kulturową. Zdaniem Stanisława Stankiewicza, poeci romantyczni, przede wszystkim Adam Mickiewicz, świadomie wprowadzali do języka swoich utworów białorutenizmy, chcąc „podkreślić swoją lokalną odrębność”¹⁷. Nieprzypadkowo literaci warszawscy nazywali „smorgońszczyzną”¹⁸ pełen białorutenizmów język polski Mickiewicza¹⁹.

Momentem przełomowym w losach litwińskiej tradycji kulturowej stał się rok 1830, zarówno na skutek dramatycznych wydarzeń powstania, jak i logiki procesów etnokulturowych na ziemiach polsko-litewskich. Powstanie 1830–1831 było faktycznie ostatnią wspólną próbą Litwy i Korony wskrzeszenia dawnej Rzeczypospolitej. Nieprzypadkowo właśnie twórcy

¹⁴ А.І. Мальдзіс, *Беларусь у лясце рэжыму мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя*, Мінск: Мастацкая літаратура, 1982, s. 88.

¹⁵ РГАДА, ф. 12, л. 358, л. 22.

¹⁶ Zofia Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993. Proces powstania „polszczyzny kresowej” na przykładzie tekstów ksiąg Magistratu Grodzieńskiego przedstawił Jurij Gordiejew: Ю. Гордеев, *Да моўнай праблематыкі гарадскіх кніг навачаснай Горадні*, „Беларускі гістарычны агляд”, Т. 10:2003, Сшытак 1–2, s. 121–145.

¹⁷ С. Станкевіч, *Беларускія элементы ў польскай рамантычнай паэзіі*, „Спадчына” – 1999, № 4, s. 134–196.

¹⁸ Od miasteczka Smogoń na Grodzieńszczyźnie.

¹⁹ К. Цвірка, *Адам Міцкевіч*, [w:] *Філаматы і філарэты. Зборнік / Укладанне, пераклад польскамоўных твораў, прадмова, біяграфічныя даведкі пра аўтараў і каментарыі К.Цвіркі*, Мінск.: „Беларускі кнігазбор”, 1998, s. 31.

i propagatorzy litwińskiej tradycji kulturowej i politycznej byli najbardziej aktywnymi uczestnikami tego zrywu. Właśnie ich jako pierwszych dotknęły represje caratu. Powstanie 1863 roku i późniejsze rozstrzeliwania, zesłania, katorga i emigracja wyparły z pola kulturowego ostatnich ważnych orędowników litwińskości.

Lecz nie tylko represje caratu stały przyczyną wygaśnięcia litwińskiej tradycji kulturowej. Litwińskość typologicznie związana była ze społeczeństwem feudalnym, w którym istotną rolę odegrywały wartości stanowe (szlachetność rodu, cnota, waleczność itd.). W okresie modernizacji, kiedy na ziemiach białorusko-litewskich zaczynają się kształtować nowe stosunki społeczne, litwińska tradycja kulturowa przestaje być potrzebna awansującym warstwom społecznym. Jako ideologia przede wszystkim szlachty dla wolnego od zależności pańszczyźnianej chłopstwa i rodzącej się burżuazji była czymś obcym. Na ziemiach białoruskich te warstwy ludności odwoływały się do tradycyjnej kultury ludowej – opartej na tradycji wschodniosłowiańskiej, języku białoruskim, ściśle związanej z prawosławiem.

Jednak litwińskość nie zniknęła bez śladu – jej kontynuatorami stali się tak zwani krajowcy. Ten wątek dogłębnie opracował w historiografii białoruskiej Oleś Smolenczuk²⁴. Społeczno-polityczny ruch krajowców ukształtował się w latach 1870–1880, ważną rolę odgrywali w nim przedstawiciele starych rodów magnackich i szlacheckich, a także duchowieństwo katolickie. Odwołując się do tradycji państwowości Wielkiego Księstwa Litewskiego, dążyli oni do odrodzenia dawnej jedności narodów, które zamieszkiwały jego terytorium. W liście do Aleksandra Jelskiego, omawiając koncepcję przyszłego podręcznika historii dla ludu, Konstancja Skirmuntt, jedna z aktywnych działaczek ruchu krajowców, pisze między innymi: „Wedle mego mniemania – braterstwo nasze (Polska, Ruś, a nieco dalej stojąca Litwa) jest przede wszystkim prasło-

²⁴ А. С. Смаленчук. *Палякі на Беларусі*. Гродна 2001.

wiańskie (w Białorusię nie wierzę. To jeszcze niedowiedzione, a może naciągnięte) – Potem Litwa obrania Ruś i Białoruś już chrześcijańską – od Mongołów, a Polska ją cywilizuje [...]. Wypracowanie nowej autonomii litewsko-białoruskiej pod obecnym (ciężkim do znoszenia) rządem – jako reminiscencja dawnego W. Księstwa, może być także ideą do potrącenia popularnie w formie pociągającej i przystępnej na czasie”²¹. Zarówno autorka listu, jak i twórcy i propagatorzy litwińskiej tradycji kulturowej i politycznej, jej koledzy krajowcy, pod pojęciem Litwy rozumieli Litwę historyczną, a Białorusią nazywano obecne ziemie wschodnio-białoruskie²².

Krajowość jako ruch społeczno-polityczny wyczerpała się po pierwszej wojnie światowej – kiedy po rozpadzie imperium rosyjskiego powstały nowe państwa narodowe, idea odrodzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego straciła aktualność.

Litwińska tradycja kulturowa nie tylko zostawiła ślad w świadomości Białorusinów i Litwinów, lecz także stała się jedną z podstaw odrodzenia tych narodów w XX wieku. W pierwszych dziesięcioleciach ubiegłego stulecia do wizerunku Ojczyzny-Litwy odwołali się twórcy Białoruskiej Republiki Ludowej. W jej dokumentach programowych, artykułach polemicznych i manifestach Wielkie Księstwo Litewskie przedstawiano jako potężne, niepodległe państwo utworzone przez Białorusinów i Litwinów. „Białorusini mieli silne państwo, utworzone z plemion białoruskich tak zwanej Rusi Litewskiej, zjednoczone z Księstwem Litewskim. Białoruś [...] dopiero niedawno straciła ślady swojej niegdyś silnej i stałej państwowości, stanowiącej ważny etap rozwoju; możemy być dumni z takiej przeszłości i powinniśmy dążyć do odbudowy naszej państwowości”²³ – pisał w 1918 roku Mitrafan Downar-Zapolski w broszurze dla dyplomatów europejskich.

²¹ List do Aleksandra Jelskiego z 22 września 1906, AGAD w Warszawie, Archiwum Prozorów i Elskich, sygn. 140 (Teki białoruska).

²² Konstancyja Skirmuntt, *Dzieje Litwy. Opowiedziane w zarysie*, Kraków 1886.

²³ М. В. Доўнар-Запольскі, *Асновы дзяржаўнасці Беларусі*, Мінск 1994, s. 6.

Do dziedzictwa litwińskości odwołali się politycy niepodległej Białorusi i Litwy po upadku Związku Radzieckiego. Jej wizerunek, idee, symbole i bohaterowie nie tylko zostały wprowadzone do obiegu kulturowego, lecz nawet zajęły ważne miejsce w ideologii odrodzeniowej. W latach 1980–1990 na nich budowano nowy wizerunek Ojczyzny. Moim zdaniem wynikało to z tego, że podstawą litwińskiej tradycji politycznej i kulturowej była idea państwowości, tak potrzebna narodom w okresie umacniania ich prawa do suwerenności.